

Силабус
навчальної дисципліни
**Невербальні засоби спілкування в спеціальній та
інклюзивній освіті**
2023-2024 навчальний рік

Освітня програма: Логопедія. Спеціальна психологія

Спеціальність: 016 Спеціальна освіта

Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)

Викладач (і)	Федоренко Світлана Володимирівна, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри прикладної психології та логопедії
Посилання на сайт	
Контактний тел.	068-118-64-64
Е-mail викладача:	fedorenkosvit@gmail.com
Графік консультацій	Вівторок-четвер: 14.00-17.00

Обсяг курсу на поточний навчальний рік:

для денної форми навчання

Кількість кредитів/ годин	Лекції	Практичні/семінарські/лабораторні заняття	Самостійна робота	звітність
4/120	20	20	80	екзамен

для денної форми навчання

Кількість кредитів/ годин	Лекції	Практичні/семінарські/лабораторні заняття	Самостійна робота	звітність
4/120	8	6	106	екзамен

Семестр: весняний

Мова навчання: українська

Ключові слова: особи з особливими освітніми потребами, спеціальна освіта, інклюзивне навчання, альтернативна та додаткова комунікація, спілкування, вербальні та невербальні засоби.

Мета та предмет курсу:

Метою викладання навчальної дисципліни «Невербальні засоби спілкування в спеціальній та інклюзивній освіті» є засвоєння здобувачами вищої освіти певного обсягу теоретичних та практичних відомостей про невербальні засоби спілкування, що використовуються в спеціальній освіті та інклюзивному навчанні; розширення уявлень майбутніх учителів-дефектологів та учителів-логопедів про введення та використання альтернативних і додаткових засобів спілкування в житті осіб з особливими освітніми потребами.

Предметом даної дисципліни є психолого-педагогічна допомога особам із тяжкими порушеннями мовлення невербальними засобами спілкування.

Компетентності та програмні результати навчання:

ЗК-3. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.

ЗК-4. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК-8. Здатність працювати в команді.

ЗК-9. Здатність до міжособистісної взаємодії.

СК-1. Усвідомлення сучасних концепцій і теорій функціонування, обмеження життєдіяльності, розвитку, навчання, виховання і соціалізації осіб з особливими освітніми потребами.

СК-3. Здатність застосовувати психолого-педагогічні, дефектологічні, медико-біологічні, лінгвістичні знання у сфері професійної діяльності.

СК-4. Здатність планувати та організовувати освітньо-корекційну роботу з урахуванням структури та особливостей порушення (інтелекту, мовлення, слуху, зору, опорно-рухових функцій тощо), актуального стану та потенційних можливостей осіб із особливими освітніми потребами.

СК-5. Здатність реалізовувати ефективні корекційно-освітні технології у роботі з дітьми, підлітками, дорослими з особливими освітніми потребами, доцільно обирати методичне й інформаційно-комп'ютерне забезпечення.

СК-7. Здатність дотримуватися вимог до організації корекційно-розвивального освітнього середовища.

СК-8. Готовність до діагностико-консультативної діяльності.

СК-10. Здатність до системного психолого-педагогічного супроводу сім'ї, яка виховує дитину з особливими освітніми потребами.

СК-11. Здатність дотримуватися основних принципів, правил, прийомів і форм суб'єкт-суб'єктної комунікації.

СК-12. Здатність організовувати дитячий колектив, створювати в ньому рівноправний клімат і комфортні умови для особистісного розвитку вихованців та їхньої соціальної інтеграції.

СК-13. Здатність будувати гармонійні відносини з особами з психофізичними порушеннями, їхніми сім'ями та учасниками спільнот без упередженого ставлення до їх індивідуальних потреб.

РН3. Розуміти закономірності та особливості розвитку і функціонування, обмеження життєдіяльності у контексті професійних завдань.

РН4. Застосовувати для розв'язування складних задач спеціальної освіти сучасні методи діагностики психофізичного розвитку дітей, критично оцінювати достовірність одержаних результатів оцінювання, визначати на основі їх інтерпретації особливі освітні потреби дітей та рекомендації щодо створення найоптимальніших умов для здобуття освіти.

РН6. Планувати освітньо-корекційну роботу на основі результатів психолого-педагогічної діагностики осіб з особливими освітніми потребами з врахуванням їхніх вікових та індивідуально-типологічних відмінностей.

РН8. Організовувати і здійснювати психолого-педагогічне вивчення дітей з особливостями психофізичного розвитку, діагностико-консультативну діяльність.

РН10. Здійснювати спостереження за дітьми з психофізичними порушеннями (інтелекту, мовлення, зору, слуху, опорно-рухових функцій тощо), реалізовувати корекційно-педагогічну роботу з урахуванням їхніх психофізичних, вікових особливостей, індивідуальних освітніх потреб, можливостей та здібностей.

РН11. Застосовувати у професійній діяльності знання про методики, технології, форми і засоби реабілітації та корекційно-розвивального навчання дітей з особливими освітніми потребами.

РН12. Аргументувати, планувати та надавати психолого-педагогічні та корекційно-розвиткові послуги (допомогу) відповідно до рівня розвитку і функціонування, обмеження життєдіяльності дитини з особливими освітніми потребами.

РН13. Володіти методиками сприяння соціальній адаптації осіб з особливими освітніми потребами, їхньої підготовки до суспільної та виробничої діяльності.

Зміст курсу

Змістовий модуль 1. Вербальні та невербальні засоби спілкування як альтернативна та додаткова комунікація в спеціальній педагогіці.

Тема 1. Загальна характеристика вербальних та невербальних засобів комунікації.

Характеристика вербальних засобів спілкування. Основні етапи процесу вербального спілкування. Характеристика невербальних засобів спілкування. Основні групи невербальних засобів спілкування. Загальна характеристика груп невербальних засобів спілкування. Структура вербальної та невербальної форм комунікації. Загальна характеристика природних засобів невербальної комунікації. Використання штучних форм невербальної комунікації в спеціальній педагогіці. Спеціальні або альтернативні засоби невербальної комунікації. Значення невербальних засобів спілкування в спеціальній

педагогіці. Природні експресивні засоби комунікації. Штучні експресивні засоби комунікації в спеціальній педагогіці.

Тема 2. Основні аспекти альтернативної та додаткової комунікації.

Поняття «альтернативна та додаткова комунікація». Основна характеристика альтернативної комунікації. Загальна характеристика додаткової комунікації. Цілі альтернативної комунікації. Групи користувачів альтернативною і додатковою комунікацією. Групи засобів альтернативної і додаткової комунікації. Принципи використання системи ААС. Основні правила при використанні ААС. Мета, засоби альтернативної комунікації. Вимоги до символів системи допоміжної комунікації.

Змістовий модуль 2. Природні та штучні невербальні форми комунікації.

Тема 3. Комунікація за допомогою погляду, міміки та жестів.

Вказівка як засіб альтернативної та додаткової комунікації. Спілкування за допомогою погляду й міміки. Значення фізіогноміки в спеціальній педагогіці. Використання жестів та пантоміми як додаткового засобу комунікації. Загальна характеристика жестів. Емоційні жести. Ритмічні жести. Вказівні жести. Образотворчі жести. Символічні жести. Переваги жестового спілкування. Вокалізація.

Тема 4. Штучні невербальні засоби комунікації

Комунікація за допомогою предметів. Комунікація за допомогою фотографій та зображень. Використання зображень як спеціального засобу спілкування. Використання технічних пристроїв для спілкування. Характеристика стаціонарних та портативних технічних систем комунікації. Переваги технічних засобів комунікації. Комп'ютер як альтернативний засіб комунікації. Характеристика технічних систем комунікації в спеціальній педагогіці. Недоліки технічних засобів комунікації. Комунікативні чи лінгвістичні дошки. Комунікаційні картки-підказки. Книги розмов.

Змістовий модуль 3. Професійні та інші спеціальні засоби комунікації в спеціальній педагогіці.

Тема 5. Інтернет-ресурси для зручної комунікації в інклюзивному класі.

«Сурдофон»: мобільний додаток для сурдоперекладу. Gоворі.org: комунікатор для людей із затримками мовлення. Connect by BeWarned: комунікатор для людей з порушеннями слуху. «Сезам»: інтернет-меседжер для дітей і дорослих з порушеннями мовлення і письма (аутизм, хвороба Дауна, тимчасова втрата мовлення тощо). Smart-технології в навчанні дітей з особливими потребами. Значення інтернет-ресурсів для спеціальної педагогіки.

Тема 6. Професійні засоби невербальної комунікації.

Характеристика професійних засобів комунікації. Професійні абетки як засоби комунікації. Сигналізація прапорами як невербальний засіб комунікації. Використання професійних засобів комунікації в корекційній педагогіці.

Основи навчання оволодінням модифікаціями писемної мови. Азбука Морзе, як один із невербальних професійних засобів спілкування. Шрифт Брайля.

Змістовий модуль 4-5. Спеціальні невербальні форми комунікації.

Тема 7-8 . Використання систем символів в спеціальній педагогіці.

Загальна характеристика спеціальних засобів невербальної комунікації. Використання піктограм в корекційній педагогіці. Засоби спілкування людей, не здатних до звичайної усної або писемної мови. Мнемотехніка як засіб невербальної комунікації. Допоміжний засіб комунікації PECS. Блісс-Мова в корекційній педагогіці. Використання Леб-системи як засобу альтернативної комунікації.

Тема 9-10. Спеціальні засоби комунікації.

Глобальне читання. Метод навчання читанню по губах. Використання методу базальної стимуляції. МАКАТОН як засіб підтримуючої комунікації. Азбука Лорма. Фонетична система мовленнєвої комунікації К'юд Спіч.

Змістовий модуль 6. Дактильне та жестове мовлення як комунікативні системи.

Тема 11. Основні аспекти дактильного мовлення в спеціальній педагогіці.

Історія виникнення дактильного мовлення. Дактилологія як комунікативна система. Структура дактильного мовлення. Правила дактилювання й читання з руки, що дактилює. Функції дактилювання й дактильний знак. Способи дактильного відтворення алфавіту національних мов. Функціонування дактильного мовлення в комунікативній діяльності.

Тема 12. Жестове мовлення глухих як альтернативний засіб спілкування.

Жестове мовлення в системі спілкування глухих осіб. Лінгвістична структура жестового мовлення. Альтернативні підходи до використання жестового мовлення в корекційній педагогіці. Морфологія жестового мовлення (основні способи вираження суб'єктивно-об'єктивних значень приналежності, часу, модальності й ін.). Синтаксис жестового мовлення. Функціональні особливості жестового мовлення. Білінгвізм глухих.

Змістовий модуль 7-8. Навчання альтернативній та додатковій комунікації.

Тема 13-14. Оцінка та початок навчання альтернативній та додатковій комунікації.

Методи оцінки невербальних навичок спілкування: тести, опитувальники, спостереження, експериментальне навчання. Огляд дня як базова інформація. Загальні навички: інтерес до навколишнього, ініціювання комунікативного контакту, самообслуговування, самореалізування. Рухові навички: Зір та слух. Мова та комунікація. Розуміння інформації: від чужих людей, від близького оточення, розуміння слів та ситуації, альтернативних форм спілкування. Результати обстеження. Спільне навчання. Проектування навчальної ситуації.

Планування генералізації. Тривалість та місце занять. Структурування. Початок програми.

Тема 15-16. Освітня ситуація ААС.

Стратегії навчання: тотальна комунікація; експліцитне та імпліцитне навчання; розуміння та використання жестів і символів; навчання розумінню; навчання використанню символів; навчання вираженню та розумінню; мілье-навчання; структуроване; підготовче навчання; структуроване та неструктуроване навчання; техніки фасілітації. Вибір перших жестів та символів. Розвиток словника. Спілкування за допомогою декількох жестів чи символів. Навички розмови. Мовне середовище.

Методи навчання:

Словесні методи: лекції, бесіди та обговорення.

Наочні методи: лекція з використанням мультимедійної презентації, відео лекції, таблиці та анімації.

Практичні методи: ділові та рольові ігри, дослідження конкретних ситуацій (Case method), мозковий штурм.

Політика курсу (особливості проведення навчальних занять):

- Безпека. З урахуванням воєнного стану в країні, ми робимо акцент на дотриманні правил поведінки на час небезпеки (ракетні обстріли) та сигналу тривоги. Важливо, перейти в найближче укриття або застосувати «правило 2 стін», аби зберегти своє життя. Якщо під час заняття звучить повітряна тривога, робота припиняється і формат заняття переходить в асинхронний режим. За можливістю повідомити про свій стан. Після закінчення сигналу про небезпеку - повертаємось на заняття, у відповідності до розкладу.

- Відвідування занять. Присутність на всіх заняттях (лекції та семінарські заняття), підсумковому модульному контролі є обов'язковим з метою поточного та підсумкового оцінювання навчальних досягнень здобувача вищої освіти (рівень теоретичних знань та практичних умінь і навичок з усіх

тем навчальної дисципліни) за результатами аудиторних занять, самостійної та індивідуальної роботи (окрім випадків з поважної причини).

- Дедлайн та відпрацювання пропусків. Відпрацювання пропущених занять з поважної причини відбувається у будь-який час, зручний для викладача, у т. ч. згідно з графіком індивідуальних консультацій. Здобувачам, які пропустили заняття з вагомих причин, може бути надана можливість доопрацювати пропущений матеріал через додаткові консультації, домашні завдання або інші методи, визначені викладачем. Дедлайн встановлюється викладачем та повідомляється здобувачам вищої освіти заздалегідь до їх виконання. Студенти несуть відповідальність за своєчасне відправлення завдань та проєктів.

- Академічна доброчесність та етика навчання. Здобувачі вищої освіти повинні підтримувати високі стандарти академічної доброчесності. Це включає в себе заборону плагіату будь-якої форми, включаючи копіювання тексту, ідей або матеріалів інших авторів без належного посилання. Порухення академічної доброчесності може мати серйозні наслідки, включаючи зниження балів, відмову у прийнятих завданнях, чи навіть виключення з курсу або навчального закладу, в залежності від порушення важкості.

Здобувачам слід володіти повагою до інших членів навчального процесу. Недостойна поведінка, включаючи образи, дискримінацію та насильство, не припустимі!

- Активна взаємодія. Основною платформою для нашої співпраці є MOODLE <https://edu.bdpu.org/>. Для більш комфортної взаємодії в межах дисципліни створено Telegram-групу. В якій Ви можете активно брати участь в обговореннях та діалогах, робити запити, коментувати інформацію задля збагачення навчального процесу. Ділитися своїми враженнями та емоціями!

Технічне й програмне забезпечення/обладнання, наочність:

Наявність технічного обладнання (комп'ютер, ноутбук, інтернет-з'єднання та інші пристрої), опорні конспекти лекцій (презентації); ілюстративні (відео) матеріали, робота на платформах та вебсервісах (Zoom, Moodle, ChatGPT, Learningapps, Canva, Jamboard, Miro).

Система оцінювання та вимоги:

Поточний контроль може проводитися у формі фіксованих виступів здобувачів при обговоренні теоретичних питань (з науковими повідомленнями, рефератами), письмового експрес-контролю, перевірки конспектів занять, розв'язання та моделювання професійно зорієнтованих ситуацій, підготовки творчих проєктів, а також у формі тестування. Нарахування рейтингових балів за формами поточного контролю здійснюється за такими *критеріями оцінювання* як: повнота та логічність знань, володіння понятійним апаратом, вміння аргументувати та робити власні висновки; враховується характер відповідей на поставлені питання (чіткість, лаконічність, логічність, послідовність тощо); глибина знань, їх зв'язок з практикою, інтегрування з суміжними дисциплінами; вміння застосовувати теоретичні положення під час розв'язання практичних задач, вміння планувати діяльність відповідно до програмових вимог, добирати ефективні методи та прийоми відповідно до поставлених завдань, творчо підходити до розв'язання професійно зорієнтованих ситуацій.

№ п/п	Види робіт	Кількість балів
1	Рейтингове оцінювання курсу аудиторних занять та самостійної	

	роботи:	
1.1	Підготовка фіксованого виступу	1-5 балів
1.2	Участь у обговоренні питань плану аудиторних занять	1-5 балів
1.3	Використання додаткових літературних джерел, анотації статей	1-5 балів
1.4	Підготовка реферату	1-5 балів
1.5	Підготовка наукового повідомлення	1-5 балів
1.6	Самостійне опрацювання окремих питань	1-5 балів
1.7	Тестування	1-5 балів
1.8	Перевірка зошита (конспектів)	1-5 балів
2	Форми модульного контролю:	
2.1	Глибоке розкриття всіх питань	5 балів
2.2	Повна, коротка відповідь	4 бали
2.3	Коротка відповідь з кількома помилками	3 бали
2.4	Неповна відповідь	2 бали
2.5	Неповна відповідь зі значною кількістю недоліків	1 бал
2.6	Незадовільна відповідь	0 балів
2.7	Модульна контрольна робота	40 балів
3	Штрафні бали:	
3.1	За відсутність на аудиторних заняттях	мінус 2 бали
3.2	Неготовність до аудиторних занять	мінус 3 бали

Форми і зміст поточного контролю з кожного змістового модуля визначаються в навчально-методичному забезпеченні.

Мінімальний прохідний бал допущення до екзамену 25.

Семестровий контроль проводиться у формі екзамену.

Максимальна кількість балів, що нараховується за екзамен 50 балів.

Критеріями оцінювання є:

Бали	Критерії оцінювання
«Відмінно» 40 – 50	Відповіді, в яких навчальний матеріал відтворюється в повному обсязі, відповідь правильна, обґрунтована, логічна, містить аналіз і систематизацію, зроблені аргументовані висновки. Спостерігається глибоке володіння матеріалом, здобувач висловлює власне ставлення до альтернативних міркувань з конкретної проблеми, проявляє вміння самостійно та аргументовано викладати матеріал. Практичне завдання виконане правильно, як з використанням типового алгоритму, так і за самостійно розробленим алгоритмом.

<p>«Добре»</p> <p>15 – 39</p>	<p>Відповіді, в яких відтворюється значна частина навчального матеріалу. Здобувач виявляє знання і розуміння основних положень з навчальної дисципліни, певною мірою може аналізувати матеріал, порівнювати та робити висновки. Питання висвітлює повно, висвітлення їх завершене висновками, виявлене уміння аналізувати факти й події, а також виконувати навчальні завдання. У відповідях допущені несуттєві помилки, в усних відповідях – неточності, деякі незначні помилки, має місце недостатня аргументованість при викладенні матеріалу, нечітко виражене ставлення слухача до фактів.</p>
<p>«Задовільно»</p> <p>1 – 14</p>	<p>Відповіді, в яких відтворюються основні положення навчального матеріалу на рівні запам'ятовування без достатнього розуміння; здобувач у цілому оволодів суттю питань з даної теми, виявляє знання матеріалу, навчальної літератури, намагається аналізувати факти й події, робити висновки. Але дає неповні відповіді на запитання, припускається грубих помилок при висвітленні теоретичного матеріалу. У практичних завданнях припущені несуттєві помилки.</p>

Максимальна кількість балів за вивчений курс становить 100 балів.

Відповідність підсумкових рейтингових оцінок у балах оцінкам за шкалою ЄКТС

Сума балів за університетською шкалою	Оцінка ЄКТС
90-100	A
78-89	B
65-77	C
58-64	D
50-57	E
35-49	FX (з можливістю повторного складання)
1-34	F (з обов'язковим повторним вивченням ОК)

Узагальнені результати оцінювання:

90–100 балів «А» – здобувач вищої освіти виявляє особливі здібності, вміє самостійно здобувати знання, знаходити та опрацьовувати необхідну

інформацію, використовувати набуті компетентності для прийняття рішень у нестандартних ситуаціях, переконливо аргументувати відповіді, самостійно розкривати власні обдарування і нахили;

78–89 балів «В» – здобувач вищої освіти вільно володіє вивченим обсягом матеріалу, застосовує його на практиці, вільно розв'язує вправи і задачі у стандартних ситуаціях, самостійно виправляє допущені помилки, кількість яких незначна;

65– 7 балів «С» – здобувач вищої освіти вміє зіставляти, узагальнювати, систематизувати інформацію під керівництвом викладача; в цілому самостійно застосовувати її на практиці; контролювати власну діяльність; виправляти помилки, серед яких є суттєві, добирати аргументи для підтвердження думок;

58–64 бали «D» – здобувач вищої освіти відтворює значну частину теоретичного матеріалу, виявляє знання і розуміння основних положень; з допомогою викладача може аналізувати навчальний матеріал, виправляти помилки, серед яких є значна кількість суттєвих;

50–57 бали «Е» – здобувач вищої освіти володіє навчальним матеріалом на рівні, вищому за початковий, значну частину його відтворює на репродуктивному рівні (обсяг набутих компетентностей здобувача відповідає мінімальним критеріям);

35–49 балів «FX» – здобувач вищої освіти володіє матеріалом на рівні окремих фрагментів, що становлять незначну частину навчального матеріалу (до 20 %);

1–34 бали «F» – здобувач вищої освіти володіє матеріалом на рівні елементарного розпізнання і відтворення окремих фактів, елементів, об'єктів і потребує повторного вивчення курсу навчальної дисципліни.

Список рекомендованих джерел (наскрізна нумерація)

Основні

1. Дитина з труднощами в навчанні в інклюзивному класі: навч.-метод. посіб. / уклад. Н. В. Базима, О. Б. Качуровська, Ю. В. Коломієць, І. В. Мартиненко; за ред. І. В. Мартиненко, М. К. Шеремет. Київ: ДІА, 2019. 148 с.

2. Логопедія : [підручник. друге видання, перероблене та доповнене] / За ред. М. К. Шеремет. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2010. 672 с.

3. Мартиненко І.В. До проблеми використання альтернативної комунікації у роботі з особами з тяжкими порушеннями мовлення. *Науковий часопис імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія. Зб. наукових праць*. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Тенденції розвитку корекційної освіти в Україні» Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. № 11. С. 120-123.

4. Марченко І.С. Діагностика комунікативних здібностей дітей із ТПМ. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія. Зб. наукових праць*. Київ : 2012. № 21. С. 172-176.

5. Марченко І.С. Напрямки формування передумов мовленнєвого розвитку дітьми першого року життя. *Науково-методичний журнал «Логопедія» // за ред. М.К. Шеремет.* Київ : ДІА, 2013, № 4, С. 60-66.
6. Марченко І.С. Формування комунікативних умінь у дітей із грубою затримкою мовленнєвого розвитку. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія. Зб. наукових праць.* Київ : 2014. № 27. С. 120-124.
7. Марченко І.С. Напрямки логопедичної роботи з дітьми раннього віку із затримкою мовленнєвого розвитку. *Науково-методичний журнал «Логопедія» // за ред. М.К. Шеремет.* Київ : ДІА, 2015, № 5, С. 46-52.
8. Марченко І.С. Педагогічні технології комунікативного розвитку дітей із тяжкими порушеннями мовлення : навчально-методичний посібник. Київ : ДІА, 2016. 148 с.
9. Чайка М.С., Усатенко Г.В., Кривоногова О.В. Альтернативна та додаткова комунікація. Допоміжні технології : можливості для розвитку та спілкування. Київ : ФОП Усатенко Г.В., 2021. 32 с.
10. Чайка М.С., Усатенко Г.В., Кривоногова О.В. Теорія та практика використання альтернативної комунікації для осіб з особливими освітніми проблемами : навчально-методичний посібник. Київ : ФОП Усатенко Г.В., 2021. 80 с.

Додаткові

1. Колупаєва А.А. Діти з особливими потребами та організація їх навчання: [навч.-метод. посіб.] / А.А. Колупаєва, Л.О. Савчук. К.: Видавнича група «АТОПОЛ», 2011. 273 с.
2. Конопляста С.Ю., Сак Т.В. Логопсихологія : навчальний посібник; за ред. М.К. Шеремет. Київ : Знання, 2010. 293 с.
3. Мартиненко І.В. До проблеми порушень комунікації у дітей із тяжкими порушеннями мовлення. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19.* Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. № 16. С. 288-291.
4. Мартиненко І.В. Особливості міжособистісної комунікації у дітей із нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком. *Науковий часопис імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія. Зб. наукових праць.* Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. № 24. С. 321-325.
5. Мартиненко І.В. Роль емоцій у спілкуванні дітей в умовах мовленнєвого дизонтогенезу. *Науковий часопис імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія. Зб. наукових праць.* Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. № 28. С. 312-317.
6. Мартиненко І.В. Особливості комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення : монографія. Київ : ДІА, 2016. 308 с.

7. Марченко І.С., Швалюк А.Ю. Особливості мовленнєвої активності дітей молодшого дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення. Науково-методичний журнал «Логопедія» // за ред. М.К. Шеремет. Київ : ДІА, 2015, № 6, С. 51-58.

8. Марченко І.С., Засунько І.О. Науково-теоретичні основи проблеми комунікативного розвитку дітей із алалією. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія. Зб. наукових праць. Київ : 2017. № 33. С. 36-42.

9. Марченко І.С. Особливості комунікативної поведінки дітей старшого дошкільного віку з дизартрією при ДЦП. Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського НУ. Серія. Соціально-педагогічна. Випуск 19. 2012. С. 383-391.

10. Марченко І.С., Тюленєва О. Г. Організація проведення педагогічних заходів із розвитку комунікативної поведінки дітей із дизартрією при ДЦП. Логопедія. 2012. № 2. С. 48-53.

11. Марченко І.С. Діагностика комунікативного розвитку дітей середнього дошкільного віку із алалією. Корекційно-реабілітаційна діяльність : стратегії розвитку у національному та світовому вимірі : матеріали VI Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції (25 листопада, 2020 року, м. Суми). Суми : Вид-во Сум ДПУ імені А.С. Макаренка, 2020. С. 106-110.

12. Психолого-педагогічний супровід дітей з порушеннями слуху та інтелекту / За заг. Ред. В.І. Бондаря, В.В. Засенка. К.: ТОВ «Поліпром», 2007. 171 с.

13. Федоренко С.В. Тифлодидактика : навчальний посібник для студентів ВНЗ. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. 144 с

14. Швалюк Т.М. Формування навичок побудови простого поширеного речення у дітей старшого дошкільного віку із тяжкими порушеннями мовлення. Хрестоматія з логопедії. Навчальний посібник / За загальною редакцією д. пед. наук, професора М. К. Шеремет; авт. кол.: Н. В. Базима, Т. В. Бредун, В. І. Галущенко [та ін.]. Київ : Видавництво «Книга-плюс», 2019. С. 245-255.

15. Nataliia Bazyma, Lesia Zalanovska, Iryna Brushnevskya, Alina Ivanenko, Dina Shuzhenk, Tetiana Shvaliuk The Problem of Mental Development in Children with Autistic Disorders. BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience». Volume 12 Issue 4 (2021), pages: 297-313.

Інтернет-ресурси

1. Про наукову та науково-технічну діяльність: Закон України від 16.10.2020 р. № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>

2. Про вищу освіту: Закон України від 25.09.2020 р. № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

3. <http://edu.bdpu.org> – Бібліотека БДПУ

4. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=UJRN_PROF&P21DBN=UJRN&S21CNR=20&Z21ID= – Національна бібліотека імені В. І. Вернадського.
5. www.gntb.gov.ua – Державна науково-технічна бібліотека України
6. <https://dnpb.gov.ua/ua/> – Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського